

AKADEMIAR DERGİSİ

ANKARA 2019 (ARALIK) - Sayı: 7 - s. 13-48

Gönderilme Tarihi: 15.11.2019, Kabul Tarihi: 11.12.2019

AKŞEMSEDDİN'İN RİSÂLE-İ ZİKRULLAH ADLI ESERİNİN TERCÜMESİ VE TAHLİLİ

Translation and Content Analysis of Aksemseddin's Risale-i Zikrullah

Doç. Dr.

ADEM ÇATAK

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

orcid.org/0000-0002-4443-667X

ademcatak@hotmail.com

Arş. Gör.

AHMET VURAL

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

orcid.org/0000-0002-3378-496X

ahmetvural@ohu.edu.tr

Öz

Bu çalışma, Akşemseddin'in Risâle-i Zikrullah isimli eserini konu edinmektedir. Asıl adı Şemseddin Muhammed b. Hamza olan ve "Akşemseddin" ismiyle şöhret bulan bu zât (d.1390-ö.1459), Osmanlı Devleti'nin yükselme devrinde yaşamış, âlim, Osmanlı müderrisi, tabip, şair ve dönemin tanınmış bir mutasavvıfıdır. Akşemseddin, Hacı Bayram-ı Veli'nin en önemli halifelerinden birisi olup, Fatih Sultan Mehmed'in maddi ve manevî akıl hocası ve İstanbul'un manevî fatihi olarak kabul görmektedir. Tasavvuf tarihi açısından değerlendirildiğinde; Hacı Bayram-ı Veli'nin vefatından (ö. 833/1430) sonra onun yerine irşad makamına geçmiş ve Bayramiyye tarikatı, kendisinin kurduğu Şemsiyye-i Bayramiyye kolu ile yayılma imkânı bulmuştur. Akşemseddin'e ait olduğu düşünülen on sekiz eser söz konusudur. Bu eserlerden birisi de Risâle-i Zikrullah'tır. Eser, genel hatlarıyla Allah'ı zikretmenin adabı ve faziletleri, cehrî zikir ve hafî zikir konusundaki görüşler, semâ' ve vecd gibi konuları içermektedir. Bu makalede, Risâle-i Zikrullah'ın tercüme metni sunulmuş, şekil ve muhtevası hakkında bilgi verilerek eserin tahlili yapılmış ve Akşemseddin'in ilgili konulardaki görüşleri ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Akşemseddin, Risâle-i Zikrullah, Zikir, Semâ', Vecd.*

Abstract

This study focus on Risale-i Dhikrullah of Akshamsaddin. His real name is Shamseddin Muhammad b. Hamza, who became famous with the name "Akshamsaddin" (1390-1459). He lived in the era of the rise of the Ottoman Empire. He was a scholar, Ottoman professor/mudarris, physician, poet and well-known sufi of the time. Akshamsaddin is one of the most important caliphs/students of Hacı Bayram Wali, and he is accepted as the material, and spiritual mentor of Mehmed II, and the spiritual conqueror of Istanbul. When evaluated in terms of history of Sufism, after the death of Hacı Bayram Wali (death 833/1430), Akshamsaddin replaced of him, and Bayramiyye tariqa had the opportunity to spread with Shamsiyye-i Bayramiyye branch which he established. There are eighteen works thought belong to Akshamsaddin. One of these works is Risale-i Dhikrullah. The book includes subjects such as the procedures, and virtues of remembrance of Allah, opinions on voiced, and silent dhikr, sama', and rapture. In this article, the translation text of Risale-i Dhikrullah is presented. The work was analyzed by informing about the shape, and content. Also views of Akshamsaddin about related issues were expressed.

Keywords: *Dhikr, Sama', Rapture, Akshamsaddin, Risâle-i Dhikrullah .*

Giriş

Ahlaki ve tasavvufi eğitimin önemli unsurlarından birisi de zikir-dür. Çünkü insanoğlu, Allah'ı unuttuğu vakitte menfi davranışlara ve günahlara duçar olur. Dolayısıyla insan, Allah'ı hatırlamak suretiyle, kendisini günaha sevk edecek olumsuz davranışlardan korumuş olur.

Zikir, lügatte, “unutmamak, unutulana hatırlamak, sürekli zihinde tutmak, bir şeyi ezberleyip korumak, şeref, öğüt, namaz, dua ve övgü” gibi anlamlara haizdir.¹ Tasavvuf terminolojisinde ise zikir denildiğinde genel olarak “Allah'ı -belirli kelime ve cümlelerle- anmak, tespih etmek, hatırdan çıkarmamak ve unutmamak” manaları anlaşılmaktadır.² İnsanoğlunun en büyük zaaflarından birisi unutkanlıktır. “Hâfıza-yı beşer nisyân ile mâlûldür” sözü, bu gerçeği ifade etmektedir. Söz konusu Allah (cc) olduğu için unutma eylemini en asgariye indirmek icap eder ki bunun da en esaslı tedavi yolu zikirdir.

Kur'ân-ı Kerîm'de³ ve hadislerde⁴ zikir, müminin dilinde Allah ismini ve zihninde Allah bilincini daima canlı tutmasını ve bu bilinçle yaşamasını ifade etmektedir.

Zikir, “Allah'ı hatırlamak için yapılan her türlü faaliyet”⁵ olarak da ifade edilmektedir. Dolayısıyla “zikir, her ibadette öz olarak bulunmaktadır. Zikir, bütün ibadetlerin ortak paydasıdır. Adeta zikir kaplam, ibadetler içlem konumundadır. Namazla Allah'ı zikir, zekâtla Allah'ı zikir, oruçla Allah'ı zikir, cihatla Allah'ı zikir...”⁶ Bu açıdan değerlendirildiğinde, “ibadetler bir nevi, Allah'ı zikretmenin/hatırlamanın farklı formu” olarak yorumlanabilir.

Tasavvufi bir uygulama olarak zikir, tarikatların temel esasları arasında zikredilmektedir. Sâlik için önemli bir psikolojik eğitim ve terbiye uygulamasıdır. Nasıl ki beden yaşamını idame ettirebilmek için temel besin maddelerine ihtiyaç duyuyorsa ruh da manevî gıdalara

¹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Neşr u Edebü'l-havza, Beyrut 1955, s. 308; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredatü li-Elfâzi'l-Kur'ân*, tahk.: Savân Adnan Davudî, Beyrut 1998, s. 179.

² Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf ve Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay., Ankara 2014, s. 546.

³ Ra'd, 13/28; Nûr, 24/37.

⁴ Tirmizî, “Duâ”, 4-8; İbn Mâce, “Edeb”, 53.

⁵ Necdet Tosun, *Zikir ve Tefekkür*, Hâcegân Yay., İstanbul 2013, s. 11.

⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf ve Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 546.

-zikir, kalbin devası ve ruhun gıdasıdır- ihtiyaç hisseder. Bu hususun ve zikrin ehemmiyetini Hz. Peygamber (sav) şu hadisiyle beyan etmektedir: “Rabbini zikreden ile zikretmeyenin durumu, diri ile ölü-nün durumu gibidir.”⁷

Zikir hususunda, mutasavvıfların gerek eserlerinde bölüm olarak yer verdiği gerekse müstakil bir risâle hüviyetinde birçok çalışma bulunmaktadır. Bu eserler aracılığıyla sûfiler; zikrin faziletine, faydalarına ve ehemmiyetine işaret etmektedir. Söz konusu eserlerden birisi de Akşemseddin tarafından kaleme alınan, Risâle-i Zikrullah’tır. Bu eser, ana hatlarıyla Allah’ı zikretmenin âdâbı ve faziletlerini ihtiva etmektedir.

1. Risâle-i Zikrullah’ın Tanıtımı

Risâle-i Zikrullah, isminde de anlaşılacağı üzere, Allah’ı zikretmenin konu edinildiği dinî ve tasavvufi bir eserdir. Bu eserde zikrin tanımı, çeşitleri ve faziletleri ile ilgili bilgi verilerek bir nevi zikrin manevî tekâmülde oynadığı role işaret edilmiştir.

Akşemseddin hakkında bilgi veren Bursalı Mehmed Tahir’in Osmanlı Müellifleri,⁸ Osmânzâde Hüseyin Vassâf’ın Sefîne-i Evliyâ’sı⁹ gibi biyografi kaynaklarında, Akşemseddin’in eserleri¹⁰ arasın-

⁷ Buhârî, “Da’âvât”, 66; Müslim, “Müsâfirîn”, 221.

⁸ Osmanlı Müellifleri’nde Akşemseddin’in dört eserinden bahsedilir. Bu eserler; *Risâletü’n-Nûriyye*, *Hâl-i Müşkilât*, *Mâddetü’l-Hayat* ve *Makâmât-ı Evliyâ*’dır. Bkz.: Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2009, c. 1, s. 12.

⁹ *Sefîne-i Evliyâ*’da Akşemseddin’in *Risâletü’n-Nûr* (*Risâletü’n-Nûriyye*), *Defu Metâ’ini’s-süfiyye* ve *Mücerrebât* olmak üzere üç eserinden söz edilmektedir. Bkz.: Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz.: Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi Yay., İstanbul 2015, c. 2, s. 453.

¹⁰ Akşemseddin’e ait olduğu düşünülen eserler şunlardır: *Risâletü’n-Nuriyye*, *Makâmât-ı Evliyâ*, *Defu Metâ’ini’s-süfiyye*, *Risâle-i Zikrullah*, *Telhis-u Defu Metâ’in*, *Risâle-i Şerhi Akvâl-i Hacı Bayram-ı Velî*, *Mâddetü’l-Hayat*, *Fâl’i Mushaf-ı Kerim*, *Nasihât-nâme-i Akşemseddin*, *Kimyâ-ı Saadet Tercümesi*, *Risâle fi Istilahâtı’s-Süfiyye*, *Risâle-i fi’t-Tasavvuf*, *er-Risâle fi’d-Deverâni’s-Süfiyye* ve *Raksilim*, *Vakıf-nâme*, *Mücerrebât*, *Cevapnâme*, *Tabir-nâme* ve *Mektûbât*. Muhtevası bakımından tasavvufla ilgili olan bu eserlerin çoğunluğu Süleymaniye Kütüphanesi’nde yer almaktadır. Akşemseddin’in hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Ali İhsan Yurd, *Akşemseddin Hayatı ve Eserleri*, haz.: Mustafa S. Kaçalın, İFAV Yay., İstanbul 1994; Muhammed Ali Yıldız, *Akşemseddin’de Allah Kainat ve İnsan*, Kalem Neşriyat, Ankara 2017; Ayşe Yücel, *Akşemseddin’in Eserlerinin Dinî-Tasavvufî Açından Tahlili*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), GÜSBE, Ankara 1994; İsmail Yakıt, *Akşemseddin’in Eserleri’nin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Nüshaları Üzerine Bir İnceleme*, Akşemseddin Hazretleri Vakfı Yay., Ankara 1989.

da Risâle-i Zikrullah'tan bahsedilmediği görülmektedir. Diyanet İslam Ansiklopedisinde yer alan bilgilerde ise Risâle-i Zikrullah Akşemseddin'in eserleri arasında zikredilmekte ancak bugüne kadar (Akşemseddin maddesinin yazıldığı tarih: 1989) bu eserin ele geçmediği ifade edilmektedir.¹¹ Araştırmalar neticesinde Risâle-i Zikrullah'ın iki nüshasına ulaşılmıştır. Bu nüshalardan birisi "Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa Kitaplığı No: 260"da diğeri ise "İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emîri Kitaplığı No: 4318/12"de yer almaktadır.

Risâle-i Zikrullah'ın Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa Kitaplığı'nda yer alan nüshası, Risâle-i Nuriyye adlı eserin devamında 43b-48a varaklar arasında yer almaktadır. Her varağı 23 satırdan ibaret olan bu eserin yazı türü ta'lik, dili Arapça'dır. Eserin müstensihî Hüseyin b. Muhammed el-Hüseynî'dir. Hicrî 980 (1572/1573) tarihinde istinsah edilmiştir.

İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emîri Kitaplığı'nda yer alan nüsha ise 130a-143b varaklar arasındadır. Eserin ismi kütüphane kayıtlarına "Risâle fi'z-zikr ve âdâbihâ ve efdâlihâ" şeklinde geçmiştir. Yazar adı Ak Şemseddin Muhammed b. Hamza olarak ifade edilmiş, telif ve istinsah tarihleri belirtilmemiştir. Risâlenin sonunda "Müellif Akşemseddin hattından istinsah edilmiştir" ibaresi bulunmakta ancak müstensihî hakkında bilgi mevcut değildir. Arapça ve ta'lik yazı türü ile yazılan bu nüshanın her bir varağı 13 satırdan müteşekkildir. Eserin cilt özelliği; sırtı ve kenarları meşin, yüzü kâğıt kaplı ve şirazelidir.

Risâle-i Zikrullah üzerine şimdye kadar yapılan tek çalışma eserin tahkikli neşrinden ibarettir.¹² Eseri gün yüzüne çıkaran ve araştırmacıların ilgisine sunan bu çalışmaya ilave niteliğinde söz konusu makalemizi kaleme aldık. Bu minval üzere de Risâle-i Zikrullah'ın tercüme ve tahlili, çalışmamızın omurgasını oluşturmaktadır. Eserin tercümesi sunulduktan sonra, Akşemseddin'in bu eser çerçevesinde bahsi geçen konulardaki görüşlerinin muhteva hususiyetlerine değinilecektir.

¹¹ Orhan F. Köprülü, Mustafa Uzun, "Akşemseddin", *DİA*, İstanbul 1989, c. 2, s. 301.

¹² Dr. Öğretim Üyesi Hafel Alyounes tarafından «آق شمس الدين ورسالته في ذكر الله (تحقيق ودراسة)» isimli Arapça yayımlanan bir çalışma söz konusudur. Bu çalışmada *Risâle-i Zikrullah*'ın iki nüshası esas alınarak tahkikli neşri yapılmıştır. bkz.: II. Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı 2, Kalem Neşriyat, Ankara 2017, ss. 97-118.

2. Risâle-i Zikrullah'ın Tercümesi

Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla...

Bil ki zikir, lügat anlamı olarak unutmamanın zıddıdır. Istılahta, sâlih amellerin tümü zikir olarak tabir olunur. Umûmî örfte ise zikir ile “lâ ilâhe illallâh” kelimesi kastedilir. Meşâyıhtan bazıları (seyr u sülûkun) başlangıcında “lâ ilâhe illallâh” kelimesiyle sonunda ise “Allah” lafzıyla zikretmeyi tercih etmiştir. Bazı meşâyih da başlangıçta “lâ ilâhe illallâh”, ortasında “Allah”, sonunda ise “Teâlâ” zikrini seçmiştir. Onlardan bir kısmı ise sürekli olarak “Allah” lafzı ile zikretmiştir. Bir kısım da Halvetiler arasında bilinen yedi isimle (Esmâ-ı seb‘a) zikretmeyi tercih etmiştir. Meşhur ve en faziletli olanı ise peygamberlerin sultanı Efendimiz (sav)’den ‘an‘ane olarak günümüze kadar gelen, O’nun telkin ettiği “lâ ilâhe illallâh” zikridir. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah Teâlâ, «Lâ ilâhe illallâh» (zikri) benim kalemdir. Her kim o kaleme sığırsa azabımdan emin olur.”¹³ Bu kaleye girişte dört mertebe söz konusudur. (Birinci mertebede) sadece lisan ile girenler bulunur. (İkincisinde) lisan ve sırrında havâtır tehlikesi bulunan bir kalp ile birlikte girenler vardır. (Üçüncüsünde) zikir kalpte mekân edinmiştir. Bu mertebede havâtırın kalpten çıkarılmasında herhangi bir zorluk bulunmaz. (Dördüncüsünde ise) mezkûr kalenin sahibi olan Allah (kulun kalbini) istila eder. Zikri de zikredeni de kalpten silip atar. Zikreden kimse zikriyle birlikte fenâya ermiştir. Şöyle ki kişi kendini kaybeder. Fenâsından da fenâya erer. İşte ârifler fenâ tabiri ile bu hâli kastetmektedirler.

Peygamber Efendimiz (sav) bu hususa şöyle işaret etmektedir: “Hafî zikir; hafaza meleklerinin işittiği cehrî zikirten yetmiş kat daha faziletlidir.”¹⁴ (Başka bir hadis-i şerifte) Nebi (sav) şöyle buyurmaktadır: “Her kim cennet bahçelerinde yemek içmek (eğlenmek) istiyorsa, Allah Teâlâ’yı zikretmeyi çoğaltsın.”¹⁵ İsa (as.) İsrailoğulları’na yaptı-

¹³ Şeyh Ebû Abdurrahman İsmüddîn es-Sâbitî, *Câmi’u’l-Ehâdisi’l-Kudsîyye*, Dâru’l-Hadîs, Kahire 2004, s. 1; Muhammed el-Hüseynî, *et-Tenvîru Şerhu’l-Câmi’u’s-Sağîr*, tahk.: Muhammed İshak Muhammed İbrahim, Mektebetü Dâru’s-Selâm, Riyad 2011, c. 5, s. 337.

¹⁴ Celâleddîn es-Suyûtî, *Câmi’u’l-Ehâdis*, Daru’l- Fikr, Beyrut 1994, c. 24, s. 171.

¹⁵ Beyhakî, Şu‘âbu’l-îmân (Fî sevâbi zikrillâhi azze ve celle), 30070, tahk.: Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru’l-Kitâbu’l-İlmiyye, Beyrut ts., c. 10, s. 302,1410.

ğı bir konuşmasında şunları ifade etmektedir: “Allah Teâlâ, kendisini çokça zikretmenizi emretti. Bunun örneği, düşmanlar tarafından ele geçirilmek istenen adamın misali gibidir. Düşmanlar adama ulaşmak için süratli bir şekilde yola koyulmuş, adam da firar ederek bir kaleye sığınmıştır. Zikir de aynı şekilde Allah'ın kalesine sığınmaktır.”¹⁶ Allah Teâlâ, “O halde Allah'a koşun.”¹⁷ buyurmaktadır. Artık şu husus ortaya çıkmıştır ki zikreden kimse şeytanın düşmanlarından, şeytanın aklına gelebilecek şeylerden ve diğer düşmanlardan Rabbinin kalesine sığınır. Düşmanlar saldırdığında, düşmandan korkarak kaçan kişi şiddetli bir şekilde bağırır. Kaleye girip düşmandan emin olana kadar sesini yükselterek avazı çıktığı kadar bağırma devam eder. Güven dolu kaleye girdiği zaman da sevinç çığlıkları atar. Hâlbuki Allah kişiye “şah damarından daha yakındır.”¹⁸ (İkinci derece budur.) Dört mertebenin üçüncü derecesi ise zikreden kişi, kendisine hiçbir şekilde ulaşamayan, görüşülemeyenden (Allah'tan) uzaktır. Onun, bağırıp çağırma yerine, Allah'a kaçması/sığınması gerekir. İşte bundan dolayı bu mertebede kul, rabbini cehrî olarak zikreder.

Bil ki meşâyih -Allah onların sırrını takdis eylesin- cehrî zikir ve hafî zikir seçiminde ihtilaf etmiştir. Çünkü meşâyih'tan bazılarının meşrebi cehrî zikre, bazılarının meşrebi de hafî zikre daha yatkındır. Ancak onlardan hiçbirisi diğerinin meşrebini inkâr etmemiştir. Çünkü Allah Teâlâ'ya giden yolların sayısı mahlûkatın nefesleri adedindedir.

Cehrî zikri inkâr eden birtakım insanlar vardır. Hâlbuki cehrî zikrin caiz olduğuna ayetler, haberler ve meşâyih'in sözleri delalet etmektedir. Allah Teâlâ (bu hususta) şöyle buyurmaktadır: “Hac ibadetinizi bitirdiğinizde, (cahiliye döneminde) atalarınızı andığınız gibi, hatta ondan da kuvvetli bir anışla Allah'ı anın.”¹⁹ Beyzâvî²⁰ tefsirinde (ö. 685/1286) Keşşâf²¹ muvafık olarak şöyle demiştir: “Hac vazifelerinizi

¹⁶ Tirmizi, “Edep”, 78.

¹⁷ Zâriyât, 51/50.

¹⁸ “Biz ona şah damarından daha yakınız.”, Kâf, 50/16.

¹⁹ Bakara, 2/200.

²⁰ Tam adı, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286)'dir. Müfessir, Eş'arî kelamcısı ve Şâfiî fakihî olarak maruftur.

²¹ Mutezile âlimlerinden Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) ağırlıklı olarak dirayet metoduyla yazdığı tefsiridir.

ifa ettikten sonra Allah'ı zikretmeyi çoğaltın ve onda mübalağa edin. Tıpkı birbirinize övündüğünüz zaman atalarınızı zikrettiğiniz gibi mübalağa ederek Allah'ı zikredin. Nitekim Araplar hac menasikini yaptıkları zaman Mina'daki mescit ve dağ arasında dururlar ve babalarının iyi hasletlerini zikrederlerdi.”²² Bu, zikrin cehrî olarak yapılmasının cevazına kat'î bir delil ve apaçık bir burhandır. Çünkü babalarının övülecek şeyleriyle iftihar etmek ve babalarının iyiliklerini zikretmek, başkalarına bunu duyurmak suretiyle olur. Duyurma eylemi de ancak sesli (cehrî) yapılabilir. Usûl kitaplarında şu şekilde varit olmuştur. İfade ettiği şeyde umûmî (âmm) olan şey, - onu tahsis eden bir şey olmadığı sürece- kat'îdir. Mezkûr tahsis ise gizlilikle (ihfâen) ortaya gelemez. (Tahsisin mutlaka cehrî olması gerekir.) Bilakis teşbihin, cehr tarafına yorumlanması tercih edilmiştir. Delillerin (mukayyet değil de) mutlak olarak geldiği şeylerin tamamında bu kaidenin işleyişinden gafil olma! Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Onlar ayakta, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar.”²³ Bu ayet hakkında Beyzâvî, Keşşâf'ta zikredilen şeye muvafık olarak şöyle demiştir: “Yani Allah'ı devamlı olarak her hâllerinde zikrederler.”²⁴ Allah Teâlâ (başka bir ayette) şöyle buyurmaktadır: “Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin. O'nu sabah akşam tespih edin.”²⁵ İbn Abbâs (ra) (bu konu hakkında) şöyle demiştir: “Allah Teâlâ'nın kullarına farz kıldığı tüm farizalar için belli bir zaman ve sınır mevcuttur. Yine mazereti olan kullarını bu farizalardan mazur kabul etmiştir. Ancak zikir bu durumda değildir. Onun için belirli bir zaman mevcut olmadığı gibi akıl sağlığı yerinde olmayandan başka hiçbir kul da herhangi bir mazereti sebebiyle zikri terk etmede mazur görülmemiştir. Allah tüm kullarına her daim zikretmeyi emretmiş ve şöyle buyurmuştur: “Gerek ayakta, gerek otururken ve gerek yan yatarak daima Allah'ı anın.”²⁶ “Allah'ı çokça zikredin.”²⁷ Aynı şekilde gece ve gündüz, karada ve denizde, seferde ve hazardsa, hasta veya sıhhatli iken, zengin veya

²² Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, tahk.: Muhammed Abdurrahman Maraşlı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1418, c. 1, s. 132.

²³ Âl-i İmrân, 3/191.

²⁴ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, c.II, s. 54.

²⁵ Ahzâb, 33/41-42.

²⁶ Nisâ, 4/103.

²⁷ Ahzâb, 33/41.

fakirken, gizlice veya aşikâr her hâlükârda Allah'ı zikretmeye devam edin. Bütün bunlar zikrin, cehrî olarak yapılabileceğinin en açık delillerindedir.

Allah Teâlâ, “Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin.”²⁸ buyurmaktadır. Buradaki doğru sözden kasıt, “lâ ilâhe illallah” kelimesidir. Allah, şu ayet-i kerime ile bizleri şahadeti gizlemekten nehiy etmiştir: “Bir de şahitliği gizlemeyin. Kim şahitliği gizlerse şüphesiz onun kalbi günahkârdır.”²⁹ Şahadeti gizlemekten nehiy, şahadeti ilan etmeyi bir farz/emir haline getirmektedir. Şahadetin en yüksek mertebesi şehadet edilenin yüceliği kadardır. Buradaki şahitlik, Allah Teâlâ'nın tek mabut olduğuna dair şahitliktir. “Allah, melekler ve ilim sahipleri, O'ndan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler.”³⁰ ayetinde buyrulduğu gibi. Şahitlik yapan kimse, bu şahadetini ancak, zikir ile sesini yükselterek izhar edebilir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Allah'ı çokça anan erkeklerle çokça anan kadınlar var ya, işte onlar için Allah bağışlanma ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır.”³¹ Burada ifade edilen “çokça zikretmek” cehrî zikri gerekli kılar. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmaktadır: “Allah'ı zikri çoğaltınız, ta ki (münafıklar) “O delidir.” diyene kadar.”³² Yine Hz. Peygamber (sav) (başka bir hadis-i şerifte) şöyle buyurmaktadır: “Allah'ı çokça zikrediniz. Hatta münafıklar “Siz riyakârsınız.” desinler.”³³ Mesâbih'de³⁴ Abdullah b. Zübeyr'den³⁵ şu söz nakledilir: “Hz. Peygamber (sav) namazı bitirip selam verdiği zaman yüksek sesle şöyle derdi. «Lâ ilâhe illalâhu vahdehû lâ şerike leh. Lehü'l-mülkü ve lehü'l-hamdü ve hüve alâ külli şeyin kadîr. Ve lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh. Ve lâ na'budu illâ iyyâh. Lehü'n-ni'metü ve lehü'l-fazlü ve lehü's-senâü'l-hasen. Lâ ilâhe illallâhu muhlisîne ve lehü'd-dîn velev kerihe'l-kâfirün.» (Allah Teâlâ'dan başka ilah yoktur, tek ilah sadece

²⁸ Ahzâb, 33/70.

²⁹ Bakara, 2/283.

³⁰ Âl-i İmrân, 3/18.

³¹ Ahzâb, 33/35.

³² Ahmed b. Hanbel, “Müsned”, 195.

³³ Tabarânî, *el-Mucemü'l-Kebîr*, Mektebetü İbn-i Teymiye, Kahire 1994, c. 12, s. 169.

³⁴ *Mesâbilu's-Sünne*, Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri ihtiva eden eseridir.

³⁵ Tam adı, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm el-Kureyşî (ö.73/692)'dir.

O'dur, ortağı da yoktur. Bütün mülk O'na aittir. Bütün hamd u senalar O'nadır. O, her şeye kadirdir. Güç ve kuvvet ancak Allah'tandır. Biz ancak O'na ibadet ederiz. Nimet, fazilet, güzel övgü O'na aittir. Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur. Kâfirler istemese de biz itaatimizi sırf O'na tahsis ederiz.)

Übey b. Kâ'b³⁶ (ra)'dan şöyle rivayet olunmuştur: “Allah'ın Resulü (sav) vitir namazında selam verdiği zaman üç kez şöyle derdi: «Sübhânallâhi'l-Meliki'l-Kuddûs» Üçüncüsünde isesini yükseltirdi.”³⁷ Enes (ra)'dan da şöyle nakil olunur: “Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: «Allah Teâlâ'yı zikreden bir cemaatle sabah namazı vaktinden güneş doğuncaya kadar birlikte oturmam, bana İsmâiloğulları'ndan dört kişiyi kölelikten kurtarmamdan daha sevimli gelir. Yine Allah'ı zikreden bir cemaatle, ikinci namazı vaktinden güneş batıncaya kadar beraber olmam, dört köle azat etmemden daha sevimlidir.»”³⁸ Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmaktadır: “Cennet bahçelerine uğradığınız zaman oradan yiyiniz içiniz.” Ashab-ı kirâm, “Cennet bahçeleri nedir?” diye sorunca, Rasûlullah (sav) “Zikir halkalarıdır.” buyurdu.”³⁹ Yine Hz. Peygamber (sav) (başka bir hadis-i şerifte) şöyle buyurmaktadır: “Allah Teâlâ şöyle buyurur: Ben, kulumun (hakkımdaki) zannı üzereyim. Beni zikrettiği zaman onunla beraberim. Eğer beni kendi içinde zikrederse ben de onu kendi içimde zikrederim. Eğer beni bir topluluk içinde zikrederse, ben de onu ondan daha hayırlı bir topluluk içinde zikrederim.”⁴⁰ Enes (ra)'dan rivayet olunmuştur ki; “insanlar güneş batarken seslerini yükselterek Allah'ı zikrederlerdi. Onların sesi azaldığında Hz. Ömer (ra) onlara elçi göndermiş ve zikirle nurlanmalarını yani seslerini yükseltmelerini istemiştir.” Rivayet olunmuştur ki “Ebû Hureyre (ra) çarşıya gelip şöyle dedi: «Sizi burada görüyorum. Siz burada ne yapıyorsunuz? Hâlbuki Muhammed (sav)'in mirası mescitte taksim ediliyor.» İnsanlarda hemen mescide gittiler. Daha sonra döndüler ve şöyle dediler: «Orada taksim edilen

³⁶ Tam adı, Ebü'l-Münzir (Ebü't-Tufeyl) Übey b. Kâ'b b. Kays el-Ensârî'dir (ö. 33/654 [?]). Hz. Peygamber (s.a.v.)'e kâtiplik yapan ve *Kur'ân-ı Kerim*'e hizmetleriyle tanınan şahâbidir.

³⁷ İbn Mâce, “Kıyâmü'l-leyl”, 37/48; Darekutnî, “Sünen”, 2, (31).

³⁸ Ebû Dâvûd, “İlim”, 13/3667.

³⁹ Tirmizî, “De'âvât”, 83; Ahmed b. Hanbel, “Müsned”, 3/150.

⁴⁰ Buharî, “Tevhid” 15/35; Müslim, “Zikr”, 2, (26 75), “Tevbe”, 1.

bir miras göremedik.» Ebû Hureyre (ra) ne gördünüz diye sordu. Onlar da «Sadece Allah'ı zikreden ve Kur'ân-ı Kerîm okuyan bir topluluk gördük.» dediler. Ebû Hureyre (ra) da «İşte Hz. Muhammed (sav)'in mirası budur.» dedi.”

Ravzatü'l-Ulemâ⁴¹ isimli kitapta, “Ey muvaffak olmuş râşit kardeşim iyi anla! Allah Teâlâ'yı gizli ve aşikâr zikretmek suretiyle kalbinden şeytanın vesveselerini çıkar.” denilmiştir. İmam Gazzâlî ve bazı âlimlerden nakil olunmuştur ki “Gizli zikir, riyâdan daha uzaktır. Riyâdan korkan kimsenin zikri gizli yapması daha faziletlidir. Ancak riyâ endişesi taşımayan kimse için zikri, cehren yapmak daha faziletlidir. Çünkü cehrî zikrin faydası daha çoktur ve başkalarına da sirayet eder. Şöyle ki cehrî zikir, zikreden kimsenin kalbini uyandırır. Bütün dikkatini zikrettiğini tefekküre yoğunlaştırır. Başkalarını dinlemekten yüz çevirtir. Bu zikir, zikreden dinçliğini artırır. Düşmanlarını uzaklaştırır. Aynı şekilde başkalarını da gafletten uyandırır. Dolayısıyla amel arttıkça faydası artar, eciri de katlanır. Eğer zikir yapan kimseler toplu bir halde bulunuyorlarsa zikri, cehren yapmaları, seslerini iyice yükseltmeleri daha evladır. Çünkü vesveselerin def edilmesinde, zihne gelen hatıraların perdesinin kaldırılmasında bunun etkisi daha fazladır. Aynı şekildeki bu cemaatteki her bir fert için hem kendi zikrettiğinin sevabı hem de diğer arkadaşlarının sevabı yazılır. Zikreden kişi tek başına ise veya zikretmeye daha yeni yeni başlamış ise cehrî zikir yapması onun için daha uygun ve daha faziletlidir. Çünkü böyle yapmakla zikrederken zihnini meşgul eden her şeyi bir tarafa bırakarak zihnini tek bir şey üzerinde toplayabilir, vesveseleri ve karmakarışık hatıraları def eder. Eğer zikir hususunda başlangıç aşamasında değil de orta seviyede ise onun için hafî zikir daha uygundur. Zikreden zikirde son seviyede ise o kimse için hafî zikir ile cehrî zikir eşittir.

Bil ki cehrî zikri inkâr edenler de bazı deliller getirmişlerdir. Bu delillerden birisi Allah Teâlâ'nın şu ayetidir: “Rabbini, içinden yalvararak ve gizlice, yüksek olmayan bir sesle sabah-akşam zikret ve gafillerden olma.”⁴² Onların bu deliline şöyle cevap verilir. Muhakkik âlimlerin önderi, Hanefi mezhebinin direği Ebû Hafs Ömer en-

⁴¹ Hüseyin b. Yahya Zendûsî'nin ahkâm ve mecâlis kitabıdır.

⁴² A'râf, 7/205.

Nesefî,⁴³ et-Teysîr fi't-Tefsîr isimli tefsirinde, İbn Abbas (ra)'ın şöyle dediğini nakleder: “Rabbi’ni içinden zikret.” ayetinden maksat, namazdaki kıraattir. “Yalvararak“ kelimesinin manası da sesli kılınan namazlarda (sabah-akşam-yatsı) dil ile cehren zikretmektir. “Gizlice” kelimesinin manası ise sessiz kılınan namazlarda (öğle-ikindi) kalp ile sessiz olarak okumaktır. “Yüksek olmayan bir sesle” ifadesi de aşırı derecede bağırılmamak anlamındadır. “Namazında sesini pek yükseltme, çok da kısma.”⁴⁴ ayet-i kerimesinde olduğu gibi. Eş-Şeyh kâmil mü-kemmil Yusuf el-Gürânî⁴⁵ Reyhânetü'l-Kulûb adlı risâlesinde şöyle demiştir: “Namazında sesini pek yükseltme, çok da kısma.”⁴⁶ ayetindeki hitaba muhatap olan Hz. Peygamber (sav)’dir. Zikre yeni başlamışlar için cehrî zikrin daha uygun ve münasip olması anlamı da bu ayetin manası için uzak bir ihtimal değildir. Daha önce geçtiği gibi cehrî zikrin haram olduğunu ispat etmek için bu ayeti kerime ile delil getirmek, mehfûm-ı muhâlif ile amel etmektir ki bu yol ise Hanefî mezhebinin usulüne aykırıdır.

(Cehrî zikri inkâr edenlerin getirdiği delillerden) bir diğeri ise şu ayettir: “Rabbimize yalvararak ve gizlice dua edin.”⁴⁷ Bu ayeti delil gösterenlere Kadı Beyzâvî’nin şu sözüyle cevap verilmiştir: (Allah en iyi bilendir.) “Allah’ın huzurunda zelil bir şekilde ve ihlâşlı olarak dua edin. Allah, kendilerine emredilen dua ve benzeri şeyleri yaparken haddi aşanları sevmez.” Bununla dua eden kimsenin, kendisi için uygun olmayan örneğin peygamberlik rütbesi gibi bir şeyi Allah’tan istememesinin gerekliliği tembihlenmiştir.” demektir. Cehrî zikir yaptığında riyâ korkusu olan kimse için hafî zikir tercih edilmiştir. Bu hususta ihtilaf yoktur. Bununla birlikte cehrî zikrin haram olduğuna dair kat’î bir delil kesinlikle yoktur.

Cehrî zikri reddedenlerin delillerinden bir diğeri ise, Hz. Peygamber (sav)’in tekbir ve tehlil getirirken seslerini yükselten bir topluluğu

⁴³ Tam adı, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî’dir (ö. 537/1142). Hanefî fakihî, muhaddis, müfessir ve kelâmcı olarak maruftur.

⁴⁴ İsrâ, 17/110.

⁴⁵ Tam adı, Yusuf b. Abdullah b. Ömer b. Ali b. Hıdır el-Acemî el-Gürânî’dir (ö.768/1367). Evliyanın büyüklerindedir.

⁴⁶ İsrâ, 17/110.

⁴⁷ A’râf, 7/55.

şöyle buyurarak men etmesidir: “Sizler sağır veya gaip birisine dua etmiyorsunuz. Sizler işiten, nerede olursanız olun sizinle beraber olan Allah’a dua ediyorsunuz.”⁴⁸ Bu delile şu şekilde cevap verilmiştir: Bu hadis, bir gazve esnasında vürûd bulmuştur. Bu sözün söylenmesinin sebebi ise düşmanın İslam ordusunun geldiğini anlamamalarını temindir. Aynı sebeple Hz. Peygamber (sav) savaş esnasında deve çanı kullanmayı da men etmiştir.

Abdullah İbn Mes‘ûd (ra)’ın mescitte toplanan ve tehlil ve Hz. Peygamber (sav)’e salâvat getiren topluluğu “Ben sizi bidatçiler olarak görüyorum” diyerek mescitten çıkarması da cehrî zikri reddedenlerin delillerindendir. Bu sözün Abdullah İbn Mes‘ûd (ra)’a gerçekten ait olup olmadığını tespiti yapıldıktan sonra eğer bu söz gerçekten ona aitse şu söylenebilir: Yapılması caiz olan bir fiil, belli bir amaca binaen caiz olmayabilir. Akside böyledir. Örneğin güzel olsa bile bir işin bidat olduğunu insanlara öğretmek amacıyla yapılmış olabilir. Mushafların noktalama işaretlerini değiştirmek de böyledir. Fetvalarda, mescitte bile olsa cehrî zikir, “Allah’ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir.”⁴⁹ ayetindeki tehditten kaçınmak için men edilmemiştir. Bezzâzi’nin⁵⁰ Fetâvâ adlı kitabında da aynı şekildedir.

Cehrî zikri inkâr edenlerin sürekli tekrarlayıp durdukları itiraza gelince şudur: Sesi yükseltmenin ya bir faydası vardır ya da yoktur. Eğer faydası yoksa batıldır, boş bir iştir. Faydası var ise bu da iki şekilde olabilir. Ya Allah Teâlâ’nın işitmesi içindir ya da mahlûkatın işitmesi içindir. Sesi, Allah Teâlâ’nın duyması için yükseltmek küfürdür. İnsanlar duysun diye yükseltmek ise riyâdır. Bu itiraz çirkin bir lakırdıdır. Cehrî zikrin burada sayılanlar dışında pek çok faydası vardır. Hz. Peygamber (sav)’in “Zikirlerin en hayırlısı hafî (gizli) olanı; rızkın hayırlısı da kâfi olanıdır.”⁵¹ hadis-i şerifinin delil oluşu da aynı şekilde Hz. Peygamber’in cehrî zikri inkâr ettiğini (yasakladığını) ifa-

⁴⁸ Ebü’l-Abbas Zeynü’d-Dîn Ahmed b. Abdillâtif eş-Şercî Ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, trc.: Kâmil Miras, Ankara 1975, s. 366.

⁴⁹ Bakara, 2/114.

⁵⁰ Tam adı, Hâfızuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî’dir (ö. 827/1424). Daha çok “İbnü’l-Bezzâz” ismiyle meşhur olmuş Hanefî fıkıh âlimidir.

⁵¹ Ahmed İbn Hanbel, Müsned, c. 1, s. 172.

de etmez. Çünkü cehrî zikri inkâr eden kişinin bu nakilden muradı cehrî zikrin haram olduğunu ispat etmektir, serbest kılmak değildir. Cehrî zikri inkâr edenin, furû' ve usûl kitaplarından ve şeriattan “tehlil yaparken sesi yükseltmenin mekruh ve haram olduğu”na dair yaptığı nakillere gelince, -bu rivayetlerin sıhhati tespit edildikten sonra- bunların manası haram ve mekruh bi'l-gayridir. Yani cehrî zikir yaparken ihlâsını kaybederek riyâyâ düşme ihtimaline binaendir. (Böyle bir durum yoksa o zaman mekruh veya haram olmaz.)

“Cehrî zikir mutlak olarak riyâdan hâli olamaz.” diyen birisinin iddiasına gelecek olursak; bu iddia, bütün müminler için su-i zan kabulindedir. Bu, başkasını kendi nefesine kıyas yapmak suretiyle neşet etmiş bir su-i zandır. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Her kim derse ki “insanlar helak oldu!” o kimsenin kendisi helak olmuştur.”⁵² el-Hidâye⁵³ isimli fıkıh kitabında “Hac esnasında namaza gidilen yolda tekbir getirilmez.” el-‘Înâye⁵⁴ isimli kitapta ise “yani, cehrî olarak tekbir getirilmez.” denilmiştir. Bu rivayet, el-Muallâ'nın⁵⁵ ondan rivayetidir. Tahâvî⁵⁶ de yüksek sesle tekbir getirilir şeklinde El-Muallâ'dan rivayet etmiştir. Ebû Yusuf (ra) ve İmam Muhammed (ra) bu delile dayanarak kurban günü (bayram namazına giderken) yüksek sesle tekbir getirmeyi doğru bulmuşlardır. Sena ve övgüde asıl olan şey gizli olmasıdır. Tekbirler şeriata göre Kurban bayramında meşru kılınmış, Ramazan bayramında kılınmamıştır. Senada gizli olmak asıl olmasına rağmen tekbirler gizli söylenmez. Bu açıktan (cehrî) söylemenin haram olduğunu göstermez. Ebû Yusuf (ra) ve İmam Muhammed'in (ra) zaruret olmaksızın ezan, hutbe ve vaazda cehrî okumayı tercih etmeleri, cehrî zikrin caiz olduğuna delalet eden en güzel delildir.

⁵² Müslim, “Birr” 139; Ebû Davud, “Edeb”, 85.

⁵³ Burhâneddin el-Mergînânî (ö. 593/1197) tarafından kaleme alınan bu eser, Hanefî fıkıhına dair meseleleri muhteva etmektedir.

⁵⁴ *el-Înâye*, Ekmeleddin el-Bâbertî'nin (ö. 786/1384) Burhâneddin el-Mergînânî'nin *el-Hidâye* adlı eserine yazmış olduğu şerhidir.

⁵⁵ Tam adı, Ebû Ya'lâ Muallâ b. Mansûr er-Râzî (ö. 211/826)'dir. Muallâ, Hanefî fakihî ve muhaddistir.

⁵⁶ Tam adı, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî'dir (ö. 321/933). Tahâvî, Hanefî fakihî ve muhaddistir.

“Halka hâlinde cehrî olarak zikir yapmak, dinde yeni bir şey ortaya koymaktır” sözüne gelince; bu söz batıl bir sözdür. Çünkü zikir, her halde ve durumda emredilmiş bir ibadettir. Riyâ ise her halde yasaklanmış aşağılık bir sıfattır. Her müminin, her halde, gerek tek başına gerek cemaatle, halka halince veya başka bir şekilde, gizli veya açık Rabbini zikretmesi gerekir. Yine müminin zikrederken diğer ibadetlerde yaptığı gibi riyâdan ve diğer helak edici şeylerden son derece kaçınması icap eder. Zikreden kimse zikir esnasında yaptığı bir şey sebebiyle sorumlu tutulmaz. Çünkü ashab-ı kiram zikir esnasında, rüzgârlı bir günde ağaçların eğildiği gibi eğilirlerdi. Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî (ra) şöyle demiştir: “Adam şudur ki “Allah” dediği zaman başından itibaren ayaklarına kadar sarsılır. Eğer böyle değilse adam değildir.” Zikreden kimse için zevk ve şevk hâsil olduğunda artık o kimsenin hâli galebe çalar. İradesi elinden çekilip alınır. Bu durumda onun herhangi bir mesuliyeti yoktur. Nasıl isterse nasıl kolayına geliyorsa o şekilde zikir yapar. Onun dilinden şu sözler cereyan eder: “Allah, Allah, Allah” veya “Hû, Hû, Hû” veya “lâ, lâ, lâ” veya “uzatılmadan a,a,a” veya “uzatarak â,â,â” veya “âh, âh, âh” veya “uh, uh, uh” veya “hâ, hâ, hâ” veya “heh, heh, heh” veya “harf olmaksızın ses çıkması”. Reyhânetü'l-Kulûb isimli kitapta da aynı şekilde geçmiştir. Bunun benzerleri özellikle semâ' esnasında sadık bir zakirden sadır olabilir.

Bil ki semâ' hususunda çok söz söylenmiştir. Semâ'ın değişik halleri açıklanmıştır. Eğlence aletlerinin (müzik aletleri) dinleme hususuna gelince bunların sesini dinlemek haramdır. İmam Şâfiî'ye göre def ve benzeri aletlerin sesini dinlemek bir ferahlık temin eder. Ancak terk etmek daha evlâdır, ihtiyata daha layık olandır.

Yapılan zikirleri, vaazları ve okunan Kur'an-ı Kerîm'i dinlemenin sünnetle sabit müstehab bir iş olduğunda şüphe yoktur. Güzel bir makam ve güzel sesle Arapça, Farsça ve Türkçe dillerde şiirler okumak da yine aynı şekildedir. Allah Teâlâ'yı hatırlatan O'nu zikre çağırın, bilhassa ibadetlere, ahirete ve yüksek makamlara teşvik eden ilahilere gelecek olursak bunları inkâr etmeye de asla yol yoktur.

Eğer kadınların yanakları, boy ve endamları gibi vasıflarını, güzelliklerini mecazi olarak ifade eden şarkıları dinlemek ise haramdır.

Ancak bu şarkıların muhtevasında terk edilmek, birleşmek, vuslat, ilişkilerin kopması, hasret çekmek, men edilmek, aşk, muhabbet ve bunlara benzer durumların yaşandığı konular ihtiva ediliyorsa dinlemek caizdir. Caiz olmadığı da söylenmiştir. Eğer bu şarkıyı söyleyen kişi, fitnesinden korkulan ve nefsin iştahını kabartan yabancı bir kadın veya görüldüğünde (nefsin) hoşuna gidecek genç birisi ise bu tür kimselerden şarkı dinlemek haramdır.

Sonra bil ki Allah Teâlâ, ruhlar için, ölçülü seslerle münasebetlerine acayip sırlar var etmiştir. Çünkü böyle sesler, ruhlara farklı farklı tesir eder. Aralarında insanı mutlu eden, ferahlatan yahut hüzünlendiren sesler mevcuttur. (Bu seslerin) kimi insanı uyutur kimi de güldürür. Bazısı insana ritim tutturur bazısı da insanı ağlatır. Güzel sesin tesiri, beşikteki bebeğe benzer. (Yani ne şekilde gelişeceği önceden kestirilemez.)

Ebû Bekr b. Muhammed b. Dâvud ed-Dîneverî⁵⁷ (ra)'ın şöyle dediği nakledilir: “Çölde iken Arap kabilelerinden birisine misafir oldum. Onlardan bir adam beni kendine doğru çekti ve bir çadıra yerleşti. Çadırın içerisinde bağlı vaziyette Arap bir köle gördüm. (Çadırın önünde de ölmüş develer vardı. Develer arasında bir deve kalmıştı ki o da can çekişmekteydi. Çadırdaki köle bana, “sen misafirsin. Senin hakkın vardır. Efendime benim hakkımda şefaathçi ol. Çünkü benim efendim misafirine ikram etmeyi sever. Senin şefaatin de reddolunmaz” dedi. Yemek geldiği zaman yemekten imtina ettim ve şöyle dedim: “Bu köleye şefaath edinceye kadar (azat oluncaya kadar) yemek yemeyeceğim.” Kölenin sahibi ise, “Bu köle beni fakirleştirdi ve bütün malımı helak etti.” dedi. “Bu köle sana ne yaptı?” dedim. (Kölenin sahibi): “Onun güzel bir sesi var. Ben bu develerin sırtlarında yaşayan birisiyim. Bu köle, develere ağır yükler yükledi. Onları güzel sesiyle şüirler okuyarak koşturdu. Sesinin güzelliği sebebiyle develer bir günde üç günlük yol kat etti. Onlar yüklerini attığı zaman bu tek deve hariç hepsi öldü. Ama sen benim misafirimsin. Senin iyiliğin sebebiyle ben bu köleyi sana hibe ediyorum.” dedi. Onun sesini işitmek istedim. Köle sesini tam yükseltmeye başladığı sırada can çekişmekte olan deve

⁵⁷ Tam adı, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî'dir (ö. 282/895). *Kitâbü'n-Nebât* adlı botanik ansiklopedisiyle ünlü olmuş çok yönlü bir âlimdir.

ayağa kalktı ve ipini kopardı. Ben de yüz üstü düştüm. O güne kadar o kölenin sesinden daha güzel bir ses duymamıştım.”

Semâ', kimin (gönlünü) harekete geçiremiyorsa o kimse itidalden sapmıştır ya da ruhaniyetten uzaklaşmıştır. Çünkü hayvanlar (bile) vezinli nâmelerden etkilenmektedirler. İşte bu sebepten dolayı kuşlar Dâvud (as)'ın sesini işitmek için kafasının üzerinde duruyorlardı. Dâvud (as)'ın sesi güzeldi. Hatta insanlar ve kuşlar onun sesini işitebilmek için toplanırlardı. O'nun meclisinden binlerce cenaze taşınırdı.

Sahabe ve Tâbi'ûn (ra), Kur'ân-ı Kerîm ile vecde gelirler de vecd sebebiyle onlardan bayılan, ağlayan, kendinden geçen ve ölen kimseler olurdu.⁵⁸

Ebû Süleyman (ra) şöyle demiştir: “Semâ', kalpte olmayan bir şeyi kalpte meydana getiremez. Bilakis semâ', gönülde olanı harekete geçirir.” Semâ' eden kimsede şu dört hâlden birisi bulunur: Birincisi tabiatı gereği, lahn ve nağmelerden lezzet alır da dinlediğinin manasını kavrayamaz. Bu semâ' mertebelerinin en güzelidir. Çünkü lezzet hususunda buna hayvanlar da iştirak eder. İkincisi, çirkin şehvetlerini tatmin için dinlediğinin manasını anlayarak dinlemek ve lezzet almaktır. (Şehvî duygular karıştığı için) bu haramdır. Bunu helal saymak da küfürdür. Üçüncüsü, Allah Teâlâ ile muamelelerdeki hâllerini düşünerek, dinlediği şarkının manasını bu hallere yorarak dinlemek ve lezzet almaktır. Örneğin semâ' meclislerinde seslendirilen şiir ve şarkılardaki, kınamak, konuşmak, reddedilmek, kabul edilmek, ayrılık, vuslat, yakınlık ve uzaklık ve benzeri konuları dinlemesi onun kalbini harekete geçirir. Böylece bu mefhumlarla aydınlanır, onların ateşiyle içi yanar. Şevk ve heyecanı kuvvetlenir. Bu haller sebebiyle o kimsenin âdeti olmayan haller üzerinde görülmeye başlanır. Bu haller sebebiyle dinleyen ölebilir de.

Bil ki vecd, semâ'ın semeresi olan bir hâlden ibarettir. Vecd, semâ'ın akabinde semâ' edenin nefsinde meydana gelen yeni bir hâldir. Vecd bazen mükâşefe ve müşâhedeye götürür. Bazen de şevk, havf, hüzn, sürûr, esef, nedamet, kabz ve bast gibi hâllerde değişim-

⁵⁸ Tabi'inden Zürâre b. Evfâ, namaz kıldığı bir vakitte, “Sûr'a üfürüldüğü zaman var ya; işte o gün çetin bir gündür.” (Müddessir, 74/8) meâlindeki âyet-i kerimeyi okuyunca, kendinden geçti ve mihrapta vefat etti. Bkz.: İmam Gazâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-dîn*, c. 2, s. 294.

lere neden olur. Semâ' bu halleri ya harekete geçirir ya da kuvvetlendirir. Vecd de kimi zaman şevki harekete geçirir veya kuvvetlendirir. Vecde düşen kimse neye iştiyak duyduğunu idrak edemez hale gelir. Bu durumda o kimse nefsinde öyle bir hâl bulur ki sanki bilmediği bir işi taklit ediyor gibi olur. Bu hâl avamda da vaki olabilir. Ona da vecd hâli galebe çalar. Bu durumda onun hâli zorlama şeklinde olur. Kendiliğinden ağlamadığı halde zorlayarak ağlamak gibi olur da o zaman bu vecd değil tevâcüd adını alır. Bu hâlin riyâ amacıyla değil de ihlâs ile olması övülen bir şeydir. Tevâcüd ile vecdin hakikatine erilebilir. Tıpkı nasıl ki ağlamaya çalışarak ağlamak hâsıl oluyorsa; bu şekilde yapmak suretiyle de vecdin hakikati hâsıl olabilir. Nasıl olmasın? Her sanatın başlangıcı zorlanma ile olur. Daha sonrada o sanat meleke hâline gelir ve istikrar kazanır. Allah Teâlâ'nın sevgisini elde edemeyen kimse ümitsizliğe kapılmaz da Allah'ın sevgisini kazanmak için Allah'ın sevgisini kazanan kimselerle oturmak ve onların işlerinde onlara benzemek suretiyle kendisini zorlayarak (hedefe ulaşabilir).

Netice itibariyle vecd, insanın uzuvlarını harekete geçirmeye sebep olur. Bu hareket ya ölçülü olmayan bir hareket şeklinde zuhur eder ki bu çırpınma şeklindedir. Veya bu hareket, düzenli ve ölçülü bir hareket olarak ortaya çıkar. Bu ise el çırpınmak ve ritim tutmak gibi olur. Onun vukuuna ve bu halin sahih olduğuna delalet eden delillerin en güzeli İmam Ebû İshâk Kelâbâzî'nin⁵⁹ naklettiği şu haberdır: Atiyye el-'Avfi⁶⁰ (ra)'dan rivayet edildiği üzere o şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (sav) bir gün Ashâb-ı Suffe'nin arasına girerek oturdu ve şöyle buyurdu: "Bizlere beyitler okuyacak kimse var mı?" Onlardan birisi kalktı ve şu beyitleri okudu:

"Hevâ yılanı benim ciğerimi soktu
Onu iyileştirecek ve tedavi edecek bir doktor yoktur.
Tedavimi ancak bir sevgili yapabilir ki ben ona aşığım
Kurtuluşum da panzehirim de ondadır."

⁵⁹ Tam adı, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'küb el-Buhârî el-Kelâbâzî'dir (ö. 380/990). Tasavvufun temel kaynaklarından olan *et-Ta'arruf* adlı eseriyle tanınan mutasavvif, fıkıh ve hadis âlimidir.

⁶⁰ Tam adı, Ebü'l-Hasen Atyyye b. Sa'd b. Cünâde el-'Avfi el-Cedelî'dir (ö. 111/729-30). Tabîinden neslinden olup Kûfeli muhaddis ve müfessirdir.

Beyitleri dinleyen Hz. Peygamber (sav) ayağa kalktı ve tevâcüd eyledi. Hatta tevâcüd sebebiyle mübarek ridaları omuzlarından yere düştü. Ashâb-ı Suffe onu aldı ve dört yüz parçaya ayırarak aralarında taksim ettiler.” *Avârif*⁶¹ isimli eserden nakil olunur ki “Bir adam Hz. Peygamber (sav)’in yanına girdi. Peygamberimiz ’in yanında bir topluluk vardı ki Kur’an-ı Kerîm ve şiir okuyorlardı. O kimse: “Ey Allah’ın Resulü! Aynı mecliste Kur’an-ı Kerîm ve şiir?” nasıl olur diye sordu. Hz. Peygamber (sav) ise “Bir bundan bir de bundan” buyurdu.⁶² (Dolayısıyla) şiir, Kur’an-ı Kerîm ile birlikte okunduğunda caiz olduğuna göre zikir hayli hayli caiz olur. Bunu inkâr eden kimse de şöyle diyebilir: “Bizim zamanımızdaki taifelerin aksine ashâb-ı kiram, yaptıkları şeylere ehil kimselerdi.” Bu söze şöyle cevap verilir: Hüküm herkese şamildir. Ehliyetin olmaması gibi bir gerekçe sunulması batıldır. Müminlerden bir kısmı buna ehil ise bu söz, Hz. Muhammed (sav) ümmetine sû-i zann olur. Ehil olan müminlerin, diğerlerini kabul edip harama düşmelerini engellemeleri umulur. Çünkü zikir yapan kişiler öyle kimselerdir ki, kendileriyle birlikte oturan kimseler asla şaki/azgın olmazlar. İhyâ u Ulûmiddîn’de “Her kim bir kimseyle otursun farkına varmadan o kişinin sıfatları ona sirayet eder” ifadesi zikredilir. Bir şair şöyle demiştir:

“Bir adamdan sorma, (onun kimle oturup kalktığına) yakın arkadaşına bak! Çünkü bir kimse ile oturan kişi, oturduğu kimseye uyar.”

Ancak vecd ve semâ’ dediğimiz şey çok tehlikeli bir mahaldir. İhtiyata sarılmamız gerekir. Ebu’l-Hâris el-Benâiyye (ra): “Ben semâ’ı gayretli bir şekilde yapardım. Gecelerden bir gece ibadetgâhımın kapısına bir adam geldi ve bana şöyle dedi: “Hak taliplerinden bir cemaat bir yerde toplandılar ve şeyhin cemalini görmek istiyorlar. Sizden istenilen onları şereflendirmenizdir.” Onunla birlikte yola çıktım. Çok gitmeden bir de baktım ki oradaki topluluk halka yapmışlar. Ayağa kalktılar bana ikram ettiler. Şeyhleri bana, “Müsaade ederseniz bazı beyitler okusunlar.” dedi. Ben de izin verdim. Güzel bir makam ile

⁶¹ Tam adı, *Avârifü’l-Ma’ârif*’tir. Ebû Hafs Şihâbüddin es-Sühreverdî’nin (ö. 632/1234) tasavvufu dair eseridir.

⁶² Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer es-Sühreverdî, *Avârifü’l-Ma’ârif (Tasavvufun Esasları)*, trc.: Hasan Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, Erkam Yay., İstanbul 1989, s.229; Benzer bir hadis için bkz.: Nesâî, “Sehv”, 99.

ayrılıktan bahseden bazı beyitler söylediler. Daha sonra vecde gelmeye başladılar. Onlardan bazıları çığlık attı ve kendinden geçerek bayıldı. Garip garip hareketler yaptılar. Ben onların bu hâlinin temizliğine çok şaşırdım. Sabah oluncaya kadar bu hâl devam etti. O şeyh bana, “Ey şeyh! Benim ve bu cemaatin kim olduğunu sormayacak mısın?” dedi. Ben de “Size kim olduğunuzu sormaya çekindim.” deyince şeyh şöyle söyledi: “Ben iblisim, bunlar da evlatlarım. Bu işte benim için iki fayda vardır. Birincisi bende de ayrılık imtihanı vardır. Devletli günlerimi anarım da hüzünlenirim. Kalbimin hararetini bununla dindiririm. İmkânlar el verdiği nispette bunlarla kendimi teselli ederim. İkincisi ise sûfiyye taifesini onunla avlarım. Onlara yanlış şeyler yaptırırım. Onları yoldan çıkarırım.” Ben bu sözleri işitip muttali olunca artık o andan itibaren semâ’ı terk ettim.” Emân, emân ey âlemlerin Rabbi! Yardım, yardım ey sığınacakların sığınağı! Bunu duyduktan sonra kadın erkek karışık bulunarak yapılan semâ’dan nasıl emin olunabilir?

Mesnevî’den..

“Şu hakikati bil ki; bu çeşitli görüşlerin hepsi de doğru değildir. Fakat bu insanların hepsi de yollarını kaybetmiş sayılmaz.”⁶³

“Her kim “Bu dünyada bulunan her şeyin hepsi de Hakk’tır” dese, o kişi ahmağın biridir. “Her şey bâtıldır” diyen de kötü kişidir.”⁶⁴

“Eğer dünyada elden ele dolaşan geçer akça olmasaydı, kalp paraları sürmek, harcamak nasıl olurdu?”⁶⁵

“Doğru söz olmayınca, nasıl olur da yalan söz söylenir? O yalan, doğrudan kuvvet alır.”⁶⁶

“Ey genç! Bütün geceler kadir gecesi değildir ama her gecenin kadir gecesi olması ihtimali yok değil!”⁶⁷

“Dünyada halkın sana ettiği cefanın aslını bilsen, bütün kederlerin, üzüntülerin altında gizlenmiş bir altın hazinesi olduğunu görürdün.”⁶⁸

⁶³ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, trc.: Derya Örs, Hicabi Kırılancı, Konya Büyükşehir Belediyesi Yay., Konya 2013, c. 2, b.no: 2927.

⁶⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 2, b.no: 2943.

⁶⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 2, b.no: 2929.

⁶⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 2, b.no: 2930.

⁶⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 2, b.no: 2936.

⁶⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 5, b.no: 1521.

“Halkı sana saldırtır, onları sana karşı cefakâr ve kötü huylu bir hâle getirir de, seni çaresiz bırakır, böylece yüzünü o tarafa çevirtir.”⁶⁹

“Hakikatler yolunda imtihanlar geçirmiş seçkin bir mihenk gerek ki...”⁷⁰

Görülmez mi ki içerisinde bir çocuğun da yer aldığı, eşkıyalık yapan bir grup yakalansa, içlerinde bulunan masum çocuktan dolayısı onları cezaları sakıt olur. Masum çocuktan ötürü helak olmaktan kurtulurlar. Dâru'l-harb köylerinden bir köye savaş açılacağı zaman köy ahalisinden birisi iman etse, o köy dâru'l-harb olmaktan çıkar. O beldede yaşayanlar, içlerindeki mümin bir kimseden ötürü baskın yemekten kurtulur.

İncelediğimiz bu konu, bizim araştırdığımız son şey olsun. Gani olan Rabbinin rahmetine muhtaç olan Hüseyin b. Muhammed el-Hüseynî. Her kim bu risaleye bakarsa Allah ona rahmetiyle muamelede bulunsun. (Bizi) hayır duadan unutmasın ki kıyamet gününde Allah da onu unutmasın ve ona rahmet eylesin. Sene hicrî 980.⁷¹

3. Risâle-i Zikrullah'ın Tahlili

Akşemseddin tarafından Arapça kaleme alınan bu eser, ana hatlarıyla Allah'ı zikretmenin adabı ve faziletleri, cehrî zikir ve hafî zikir hususundaki görüşler, semâ' ve vecd konularının ele alındığı tasavvufî bir eser mahiyetindedir. Eserde üzerinde durulan konular ve Akşemseddin'in bu konulardaki görüşleri şu şekildedir:

3.1. Zikrin Mahiyeti

Akşemseddin zikrin lügat ve ıstılah anlamlarını vererek konuya giriş yapmıştır. Zikrin lügatte “unutmanın zıddı”; ıstılahta “sâlih amelilerin tümü” olduğunu ifade etmektedir.⁷² Akşemseddin zikri amelilerin ortak paydası olarak görmektedir. Ona göre ibadetler bir nevi

⁶⁹ Mevlânâ, *Mesnevi*, c. 5, b.no: 1522.

⁷⁰ Mevlânâ, *Mesnevi*, c. 2, b.no: 2967.

⁷¹ Miladi 1572 veya 1573 yıllarına tekabül etmektedir.

⁷² Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 43^b.

Allah'ı zikretmenin farklı formları gibidir. Kişi namaz kılarak, oruç tutarak, hayır ve hasenatta bulunarak Allah'ı zikretmektedir. Bu şekilde düşünüldüğünde zikir kaplam ibadetler işlem mesabesindedir ki Akşemseddin de buna dikkat çekmektedir. Akşemseddin'e göre zikir ile nefsin karanlık vasıfları yok olur ve nefiste aydınlanma gerçekleşir.⁷³

Akşemseddin, “genel kabul gören görüşe göre zikir denildiğinde “lâ ilâhe illallâh” kelimesi anlaşılmalıdır” der. Mutasavvıfların tasavvufî eğitim (seyr u sülûk) sürecinde “lâ ilâhe illallâh”, “Allah”, “Teâlâ”, gibi isimlerle zikretmeyi telkin ettiğini ifade eder.⁷⁴ Nitekim tasavvuf ıstılahında zikir, lafza-i celâl (Allah) veya kelime-i tevhid (lâ ilâhe illallah) zikirini söylemek ve tekrarlamak şeklinde de tanımlanmaktadır.⁷⁵

3.2. Tevhîd Zikri ve Fazileti

Akşemseddin, “zikrin en faziletli ve meşhur olanının “lâ ilâhe illallâh” zikri olduğunu” ifade etmektedir.⁷⁶ İşaret ettiği bu zikir, mutasavvıfların üzerinde hassasiyetle durduğu “tevhîd zikri”dir. Bir başka ifadesi ile “nefiy ve isbat zikri”dir. Allah'ın varlığını ifade eden bu tabir mutasavvıflar nezdinde üç manaya işaret etmektedir: Bunlar; Allah'tan başka mabut yoktur, Allah'tan başka istenecek yoktur, Allah'tan başka varlık yoktur.⁷⁷ Sûfilere göre Allah'ı anmadaki en güzel cümle tevhîd cümlesidir. Bu zikri yerine getirmek, her şeyi ile bütün varlığı “yok” veya “sıfır” saymak, sadece Allah'ın varlığıyla var olma düşüncesi ve fiilini hayata geçirmektir.⁷⁸

Akşemseddin, tevhîd zikrinin önemini ifade etmek amacıyla şu hadis-i kudsî'yi paylaşır: “Allah Teâlâ buyurur ki: “lâ ilâhe illallâh” benim kalemdir. Bunu söyleyen kimse bu kaleye girer ve bu kaleye giren kimse de azabımdan kurtulur.”⁷⁹ Akşemseddin bu kaleye giren

⁷³ Muhammed Ali Yılmaz, *Akşemseddin'de Allah, Kâinat ve İnsan*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 132.

⁷⁴ Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 43^b.

⁷⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1991, s. 539.

⁷⁶ Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 43^b.

⁷⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 278.

⁷⁸ Ali Tenik-Vahit Gökaş, *Allah'la Var Olmanın Yolu Zikir*, İlahiyât Yay., Ankara 2014, s. 137.

⁷⁹ Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağır*, 3678.

kimseleri söylemleri ve “lâ ilâhe illallâh” zikirini içselleştirmeleri itibarıyla dört mertebede sınıflandırır. Birinci mertebede olanlar sadece dil ile “lâ ilâhe illallâh” demiş ve kaleye girmiştir. Kaleye girenler içerisinde ikinci mertebede olanlar “lâ ilâhe illallâh” zikirini dille ve kalple yapanlardır. Ancak bu mertebedekilerin kalbinde havâtır tehlikesi söz konusudur. Üçüncü mertebede olanlarda ise havâtır kalpten çıkarılmış ve zikir kalbi kuşatmıştır. Dördüncü mertebeye ise en üst mertebedir ki burada mezkûr kalenin sahibi olan Allah kulun kalbini istila eder. Zikri ve zikreden kimseyi kalpten silip atar. Zâkir, zikriyle birlikte fenâya, hatta fenâsından da fenâya erer.⁸⁰

3.3. Cehrî Zikir ve Fazileti

Tasavvuf literatüründe zikir, yapılışı bakımından hafî zikir ve cehrî zikir şeklinde iki farklı biçimdedir. Hafî zikir, sessiz icra edilirken; cehrî zikir, sesli olarak yapılmaktadır. Hafî zikrin mi yoksa cehrî zikrin mi efdal olduğu tartışılmış ancak birinin diğerine göre daha faziletli olduğundan çok, şahıslara ve içinde bulunulan hâle göre tesirinin farklı olacağı görüşü benimsenmiştir.⁸¹ Akşemseddin de bazı durumlarda hafî zikrin cehrî zikirden üstün olduğunu ancak genel olarak cehrî zikrin faydalarının çok olduğunu savunmuştur.⁸² Akşemseddin'in bu konudaki görüşlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Hafî zikir, riyâdan daha uzaktır. Riyâdan korkan kimsenin zikri gizli yapması faziletlidir. Riyâ endişesi yoksa zikrin cehrî olarak yapılması daha makbuldür. Hafî zikre nazaran cehrî zikrin faydaları daha çoktur. Çünkü cehrî zikir başkalarına da sirayet eder. Cehrî zikir, zikreden kimsenin kalbini uyandırır. Dikkati Allah'a tefekkürde yoğunlaştırır. Cehrî zikir, zikreden kimsenin dinçliğini artırır. Gafletten uyandırır. Zikir toplu bir şekilde icra ediliyorsa cehrî olarak ve sesleri yükselterek yapılmalıdır. Çünkü vesveseler ve zihne gelen menfi dü-

⁸⁰ Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 43^b.

⁸¹ Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yay., İstanbul 2010, s. 164; Harun Alkan, “Hacı Bayram-ı Velî’de Zikir”, *II. Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, edit.: Ethem Cebecioğlu vd., Kalem Neşriyat, Ankara 2017, c. 1, s. 282.

⁸² Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 45^a.

şünceler bu şekilde asgariye indirilir. Kişi zikre yeni başlamışsa, yani başlangıç aşamasında ise cehrî zikir yapması evladır. Orta seviyede ise hafî zikir daha uygundur. Mesafe kat ederek ileri seviyede olan kimse için ise hafî zikir ile cehrî zikir aynı mesabededir.

Akşemseddin meşâyihın cehrî zikir ve hafî zikir seçiminde ihtilaf ettiğinden bahseder. Ancak bu seçim hususundaki görüş farklılıklarının kişinin meşrebinden kaynaklandığını vurgular. O, kiminin meşrebinin cehrî zikre yatkın olduğu kiminin meşrebinin de hafî zikre yatkın olduğu, görüşündedir. Akşemseddin tasavvufta meşhur olan “Allah’a giden yollar mahlûkatın nefesleri sayısındadır” sözünü nakletmek suretiyle bu iki zikir türünün de makbul olduğuna işaret etmektedir.⁸³

3.3.1. Cehrî Zikrin Caiz Oluşuna Dair Getirilen Deliller

Akşemseddin, şahıs zikretmeksizin cehrî zikri inkâr eden birtakım insanlar olduğunu ifade ederek, zikrin caiz olduğunu ispat sadedinde ayet, hadis ve sahabe sözlerinden deliller getirir. Görüşünü isnat ettiği delillerden biri şu ayettir:

“Hac ibadetinizi tamamlayınca, câhiliye döneminde babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan da coşkulu bir şekilde Allah’ı anın.”⁸⁴

Akşemseddin, Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Beyzâvî’den (ö. 685/1286) nakilde bulunarak bu ayetin cehrî zikrin yapılmasının cevazına kat’î bir delil olduğunu ifade eder. Nitekim ayette zikir hususunda Arapların atalarını andığı gibi hatta daha da mübalağa edilerek Allah’ın anılması emredilmektedir. Akşemseddin’e göre ataların iyiliklerini, övünülecek özelliklerini anmak, başkalarına bu hususları duyurmak suretiyle gerçekleşir. Duyurma fiili de ancak sesli (cehrî) olarak yapılabilir. Akşemseddin, “amm’in delâleti onu tahsis eden bir delil yoksa kat’îdir”, der⁸⁵ ve bu ayeti, cehrî zikrin caiziyeti hususunda delil olarak kabul eder. Akşemseddin’in cehrî zikrin caiz olduğuna dair Kur’an-ı Kerîm’den getirdiği diğer deliller şunlardır:

⁸³ Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 44^a.

⁸⁴ Bakara, 2/200.

⁸⁵ Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 44^a.

“Onlar, ayakta dururken, otururken ve yanları üzerine yatarken daima Allah'ı zikrederler.”⁸⁶ “Ey iman edenler! Allah'ı çok çok zikredin. Sabah akşam O'nu tespih edin.”⁸⁷ “Korku halinde kıldığınız namazı bitirince ayakta iken, oturarak ve yanlarınız üzerine yatarken Allah'ı zikredin.”⁸⁸

Akşemseddin, tüm bu ayetlerin sabah, akşam, gece, gündüz, karada, denizde, hazarda, seferde, otururken, yatarken, işine giderken gelirken, sağlamken, hastayken, kısaca her zaman, her yerde ve her fırsatta kulun Rabbini zikretmesinin gerekliliğine işaret ettiğini söyler.⁸⁹ Zikredilen ayetler, Akşemseddin'e göre zikrin cehrî olarak yapılabileceğinin açık delilleridir.

“Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin.”⁹⁰ “Şahitliği gizlemeyin. Kim onu gizlerse, şüphesiz o, kalbi günaha batmış kimsedir.”⁹¹

Akşemseddin yukarıda zikredilen ayetteki doğru sözden kastın “İlâ ilâhe illâh” olduğunu ifade eder. Devamında ise şahitlikle ilgili ayeti paylaşarak, şahitlik yapan kimsenin şahadetini ancak zikir ile sesini yükselterek izhar edebileceğini söyler.⁹²

“Allah'ı çok zikreden erkekler ve Allah'ı çok zikreden kadınlar: İşte bunlar için Allah, hem bir bağışlanma hem de pek büyük bir mükâfat hazırlamıştır.”⁹³ Akşemseddin'e göre ayette geçen “çok zikretmek” ifadesi de cehrî zikri gerekli kılmaktadır.

Akşemseddin'in cehrî zikrin caiz oluşuna dair hadîs-i şeriflerden getirmiş olduğu deliller ise şunlardır:

“Hz. Peygamber (sav) buyurdu: “Allah'ı zikri çoğaltınız, ta ki (münafıklar) o delidir/mecnundur deyinceye kadar...”⁹⁴ “Allah'ı çokça zikrediniz. Hatta münafıklar “Siz riyakârsınız.” desinler.”⁹⁵ “Allah'ın Resulü (sav) vitir namazında selam verdiği zaman üç kez

⁸⁶ Âl-i İmrân, 3/191.

⁸⁷ Ahzâb, 33/41-42.

⁸⁸ Nisâ, 4/103.

⁸⁹ Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 44^a-44^b.

⁹⁰ Ahzâb, 33/70.

⁹¹ Bakara, 2/283.

⁹² Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 44^b.

⁹³ Ahzâb, 33/35.

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, 18/195.

⁹⁵ Tabarânî, 12/169; Alâuddin el-Hindî, 1/414.

şöyle derdi: «Sübhânallâhi'l-Meliki'l-Kuddûs». Üçüncüsünde ise sesini yükseltirdi.”⁹⁶ “Allah Teâlâ şöyle buyurur: Ben, kulumun (hakkımdaki) zannı üzereyim. Beni zikrettiği zaman onunla beraberim. Eğer beni kendi içinde zikrederse ben de onu kendi içimde zikrederim. Eğer beni bir topluluk içinde zikrederse, ben de onu ondan daha hayırlı bir topluluk içinde zikrederim.”⁹⁷

Enes (ra)’dan rivayet edilen şu söz de cehrî zikrin caiz oluşuna dair Akşemseddin’in sahabeden naklidir: “İnsanlar güneş batarken seslerini yükselterek Allah’ı zikrederlerdi. Onların sesi azaldığında Hz. Ömer (ra) onlara elçi göndermiş ve zikirle nurlanmalarını yani seslerini yükseltmelerini istemiştir.”

3.3.2. Cehrî Zikri İnkâr Edenlerin Delilleri ve Bu Delillere Getirilen Eleştiriler

Akşemseddin cehrî zikrin caiz olduğuna dair delilleri sıraladıktan sonra cehrî zikri inkâr edenlerin getirdiği delilleri zikreder ve bu delilleri yaptığı izahatla çürütmeye çalışır. Bu delillerden ilki şudur: “Rabbini, sabah akşam içten içe, boyun büküp yalvara yakara, derin bir ürpertiyle ve ancak kendin işitebileceğin bir sesle zikret!”⁹⁸

Akşemseddin bu delile Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Nesefî’nin (ö. 537/1142) et-Teysîr fi’t-tefsîr isimli eserinden nakilde bulunarak cevap verir: “İbn Abbas (ra) “Rabbini içten içe (içinden) zikret” ayetinden maksadın namazdaki kıraat olduğunu söyler. İçinden sessizce zikretmekten murat, sessiz kılınan namazlarda (öğle-ikindi) kıraatin sessiz olmasıdır. Yalvararak zikirde kastedilen ise sesli kılınan namazlarda (sabah-akşam-yatsı) kıraatin cehrî yapılmasıdır. “Kendin işitebileceğin bir sesle zikret” ifadesi de aşırı derecede bağırmmamak anlamındadır.”⁹⁹ Dolayısıyla Akşemseddin’e göre bu ayette zikrin cehrî yapılması hususunda bir yasaklama söz konusu değildir.

⁹⁶ İbn Mâce, “Kıyâmü’l-leyl”, 37, 48; Darekutnî, “Sünen”, c. 2, s. 31.

⁹⁷ Buharî, “Tevhid”, 15/35; Müslim, “Zikir”, 2, (26 75), “Tevbe” 1, (2675).

⁹⁸ A’raf, 7/205.

⁹⁹ Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 45^a.

İkinci delil ise “Rabbimize yalvara yakara, gizlice dua edin. Çünkü O aşırı gidenleri sevmez.”¹⁰⁰ ayetidir.

Akşemseddin bu ayetin tefsirinde ise Kadı Beyzâvî'ye başvurur: “Ayette emredildiği üzere dua ve benzeri şeyleri yaparken haddi aşmamak gerekir. Yani bu ayette bir kişinin kendisi için uygun olmayan şeyleri Allah'tan istememesinin gerekliliği tembihlenmiştir.” Akşemseddin, zikir yapan kimsenin riyâya düşme tehlikesi varsa, o zaman o kişi hafî zikri tercih etmelidir, der. Bu hususta ihtilaf olmadığını özellikle belirtir.¹⁰¹

Cehrî zikri reddedenleri getirdiği delillerden bir diğeri ise Hz. Peygamber'in şu hadis-i şerifidir: “Sizler sağır veya gaip birisine dua etmiyorsunuz. Sizler işiten, nerede olursanız olun sizinle beraber olan Allah'a dua ediyorsunuz.”¹⁰²

Akşemseddin'in bu delile cevabı şu şekilde olmuştur: “Bu hadis bir gazve esnasında vürûd bulmuştur. Düşmanın İslam ordusunun geldiğini anlamamalarına bir önlem mahiyetinde söylenmiştir. Hatta Hz. Peygamber savaş esnasında deve çanı çalmayı da yasaklamıştır. Bu sebeple bu hadis cehrî zikri reddetmek için bir delil olarak gösterilemez.”¹⁰³

Akşemseddin cehrî zikri inkâr edenlerin itirazlarına ve bu konudaki iddialarına da yer vermiştir. Örneğin cehrî zikri inkâr edenlerin sürekli tekrarladıkları itirazlardan birisi şudur, der: “Sesi yükseltmenin faydası vardır veya yoktur. Eğer faydası yok ise bu iş bâtıldır. Faydası var ise de bu iki türlüdür: Sesi yükseltmek Allah'ın ve mahlûkatın işitmesi içindir. Allah'ın duyması amacıyla sesi yükseltmek küfürdür. İnsanlar duysun diye sesi yükseltmek de riyâdır.” Akşemseddin bu görüşe katılmadığını, cehrî zikrin birçok faydasının olduğunu söyler.¹⁰⁴

Akşemseddin “cehrî zikir mutlak olarak riyâdan hâli olamaz” diyen bir kimsenin bu iddiasına da; “bu ifade bütün müminler için su-i zann kabi-

¹⁰⁰ A'râf, 7/55.

¹⁰¹ Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 45^b.

¹⁰² Ez-Zebîdî, *Sahih-i Buhâri Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, s. 366.

¹⁰³ Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 45^b.

¹⁰⁴ Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 45^b.

lindendir. Hz. Peygamber'in ifadesi ile "her kim derse ki "insanlar helak oldu" o kimsenin kendisi helak olmuştur."¹⁰⁵ diyerek cevap vermektedir.¹⁰⁶

Son olarak "halka halinde cehrî zikir yapmak, dinde yeni bir şey ortaya koymaktır" diyenlerin iddiasını aktaran Akşemseddin, bu iddiyanın da "batıl bir söz" olduğunu söyler. Gerekçe olarak da "zikrin her hâl ve durumda yapılması emredilen bir ibadet"¹⁰⁷ olduğunu gösterir.

Bu konu hakkında son söz olarak şunları ifade edebiliriz: Dil ile Allah'ı zikretmenin sesli (cehrî) veya sessiz (hafî) yapılması hususunda çeşitli rivayetler söz konusudur. Bu rivayetler, zikrin yer, zaman ve kişinin durumuna göre sesli veya sessiz yapılabileceğini göstermektedir. Akşemseddin cehrî zikri benimsemiş olmasına rağmen duruma göre hafî zikrin de tercih meselesi olacağını vurgulaması önemli bir husustur.

Zikir ister sesli ister sessiz uygulansın, tarikatların rüknü olarak kabul edilir. Tarikatlar tercih ettikleri zikir usulüne göre "hafî tarikat" veya "cehrî tarikat" şeklinde kategorilere ayrılmıştır.¹⁰⁸ Silsileleri Hz. Ali (ra) vasıtasıyla Hz. Peygamber (sav)'e ulaşan Kâdiriyye, Rifâiyye, Sühreverdiyye, Sa'diyye, Şâzeliyye, Bedeviyye, Halvetiyye, Bayramiyye ve Mevleviyye gibi tarikatlarda zikir genellikle cehrî olarak, silsilesi Hz. Ebû Bekir vasıtasıyla Hz. Peygamber (sav)'e ulaşan Naşkbendiyye tarikatında ise zikir hafî zikir şeklinde icra edilmektedir. Akşemseddin tarafından kurulan Bayramiyye'nin Şemsiyye kolu da Hacı Bayrâm-ı Velî tarafından uygulandığı rivayet edilen irşat usulünü ve cehrî zikir uygulamasını devam ettirmiştir.¹⁰⁹

3.4. Semâ', Vecd, Tevâcüd, Raks Konusundaki Görüşler

Akşemseddin Risâle-i Zikrullah'ın son bölümlerinde semâ', vecd, tevâcüd ve raks konularında teferruata girmeden kısa açıklamalarda bulunmuştur. Bu sebeple her bir konu için müstakil başlık açmak ye-

¹⁰⁵ Müslim, "Birr", 139; Ebû Dâvud, "Edeb", 85.

¹⁰⁶ Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 45^b.

¹⁰⁷ Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 46^a.

¹⁰⁸ Ömer Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Akçağ Yay., Ankara 2017, s. 93.

¹⁰⁹ Haşim Şahin, "Bayramiyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, edit.: Semih Ceyhan, İSAM Yay., İstanbul 2015, s. 833.

rine bu bölümde hepsini birlikte ele alarak risâlenin muhteva analizini tamamlayacağız.

Semâ', Arapça bir kelime olup, mastar olarak "işitme ve dinleme" anlamlarına gelir. Mecâzî anlam olarak ise semâ', "şarkı, güzel ses, nağme, raks, vecd" gibi anlamlara gelmektedir.¹¹⁰ Istilahta ise semâ', dinlenen ilahinin veya farklı bir tarzda icra edilen dinî mûsikînin etkisiyle coşarak dönme anlamını ifade eder.¹¹¹

Sûfîler semâ, mûsikî, raks gibi insan ruhuna tesir eden bir olguya kayıtsız kalmamıştır. Nitekim tarikatlar içerisinde, zikir esnasında semâ', deverân ve raks gibi uygulamalara yer verildiği bilinmektedir. Bu tavır ulema ve sûfîler arasında uzun yıllar tartışma mevzuu olmuştur. Sûfîler, Kur'an-ı Kerîm ve sünnetten deliller getirerek kendilerine yöneltilen eleştirilerin önüne geçmek istese de bu çabaları yetersiz kalmıştır. Din âlimlerinin tenkit noktasının temelinde sûfîlerin bidat ve hurafelere kapı aralayan yaklaşımlar içinde olduğu yatmaktadır. Sûfîler bu bakış açısının doğru olmadığını ifade etmişler, getirdikleri deliller ışığında semâ', mûsikî, raks gibi uygulamaları savunmuşlardır.

Akşemseddin semâ' ve vecd konusunda orta yolu takip etmiş, bu konularda ihtiyatlı davranılmasını salık vermiştir. Akşemseddin semâ' ve vecd arasındaki ilişkiye dikkat çekerek vecdin, semâ'ın semeresi olan bir hâlden ibaret olduğunu söylemektedir.¹¹² Nitekim semâ' zikrin insanı vecde getirmesine dair en güzel misallerden gösterilmektedir.¹¹³ Semâ'dan bahsedilirken vecdden söz edilmemesi imkânsızdır. Vecd, semâ'ın bir neticesi, meyvesidir. Vecdin meyvesi ise ölçülü, ahenkli bir hareket (raks) veya ölçüsüz, ahenksiz bir hareket (ızdırab) olarak tezahür eder.¹¹⁴ Bu sebeple tasavvuf kaynaklarında semâ' ile vecd birlikte ele alınmıştır.

¹¹⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredatü li-Elfâzî'l-Kur'ân*, s.425; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 8, ss. 162-167.

¹¹¹ Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, haz.: Enes Muhammed Adnan eş-Şerfâvî, Dârul-Minhâc, Lübnan-Beyrut, 2017, s.675; İsmail Ankaravî, *Hüccetü's-Semâ'*, Kahire 1841, s. 17.

¹¹² Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 47^b.

¹¹³ Sâfî Arpaguş, "Hüccetü's-Semâ' XVII. Yüzyıl Osmanlı toplumunda Mûsikî, Semâ' ve Devran Hakkındaki Dinî Tartışmalar ve İsmail Ankaravî'nin Semâ' Müdâfaası", *Marife Dergisi*, sayı: 3, 2007, s. 370.

¹¹⁴ İmam Gazâlî, *İhyâ-u Ulûmî'd-dîn*, trc.: Ali Arslan, Merve Yay., İstanbul 2014, c. 2, s. 707.

Vecd, bilgi (marifet, irfan, keşf, ilham, feyz) ve hâl olmak üzere iki türlü sonuç doğurur.¹¹⁵ Akşemseddin de bu minvalde şunları söyler: “Vecd bazen mükâşefe ve müşâhedeye götürür. Bazende şevk, havf, hüzn, sürûr, esef, nedamet, kabz ve bast gibi hâllerde değişimlere neden olur.”¹¹⁶

Sonuç

Risâle-i Zikrullah Akşemseddin tarafından yazılan küçük hacimli, dinî ve tasavvufî bir risâledir. Bu eserin ulaşabildiğimiz iki nüshası mevcuttur. Bu nüshalardan birisi Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa Kitaplığı No: 260'da; diğeri ise İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emirî Kitaplığı No: 4318/12'de yer almaktadır. Bu eser hakkında bugüne kadar yapılan yegâne çalışma eserin Arapça tahkikli neşridir. Bu çalışma, medeniyetimizin zengin metinlerini ihtiva eden bu tür eserlerin korunması, işlenerek çağımız araştırmacılarının ilgisine sunulması niyetiyle kaleme alınmıştır.

Bu risâlenin muhtevasında barındırdığı konular genel olarak; zikrin mahiyeti, tevhîd zikri ve fazileti, cehrî zikir ve faydaları, cehrî zikrin caiz oluşuna dair getirilen deliller, cehrî zikri inkâr edenlerin getirdiği deliller ve bu delillerin eleştirisi, semâ', vecd, tevâcüd, raks gibi mevzulardır. Nitekim bu mevzuular etrafında yoğun tartışmalar yaşandığı bilinmektedir. Lehte ve aleyhte olan tarafların üslubunda zaman zaman aşırıya kaçmalar da söz konusu olmuştur. Burada şu hususa dikkat çekmek isteriz ki; Akşemseddin'in mezkûr konuları ele alış biçimi, İslam düşüncesindeki eleştiri kültürü ve tahammül ahlakı ile örtüşmektedir. Nitekim kendisinin üslubu kavgacı ve saldırgan bir yaklaşımdan uzaktır.

Akşemseddin'in Risâle-i Zikrullah'da üzerinde en çok durduğu mesele cehrî zikir ve hafî zikir meselesidir. Cehrî zikrin caiz olup olmadığı hususunda, lehte ve aleyhte sunulan delilleri zikretmiş, aleyhteki delilleri ve iddiaları ilmî bir üslupla çürütmüş ve cehrî zikrin caiz olduğunu savunmuştur. Akşemseddin bir taraftan cehrî zikri savu-

¹¹⁵Süleyman Uludağ, *İslâm ve Musiki*, Dergâh Yay., İstanbul 2015, s. 208.

¹¹⁶Akşemseddin, *Risâle-i Zikrullah*, vr. 47^b.

nurken, diğer taraftan eğer riyâ endişesi söz konusu ise o zaman hafî zikrin tercih edilmesinin gerekliliğini savunmuştur. O'na göre bazı durumlarda hafî zikir tercih edilse de cehrî zikir faydaları bakımından daha üstün görülmüş ve benimsenmiştir.

Risâle-i Zikrullah incelendiğinde, Akşemseddin'in İslami ilimler sahasındaki vukûfiyeti bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bu eser çerçevesinde özellikle onun tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf ve ahlak bilgisine sahip olduğunu ifade edebiliriz. Akşemseddin'in genç yaşlarda Osmancık Medresesi'nde müderrislik yaptığı¹¹⁷ bilgisi de onun daha gençlik yıllarında müderris (profesör) olacak müktesebata sahip olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

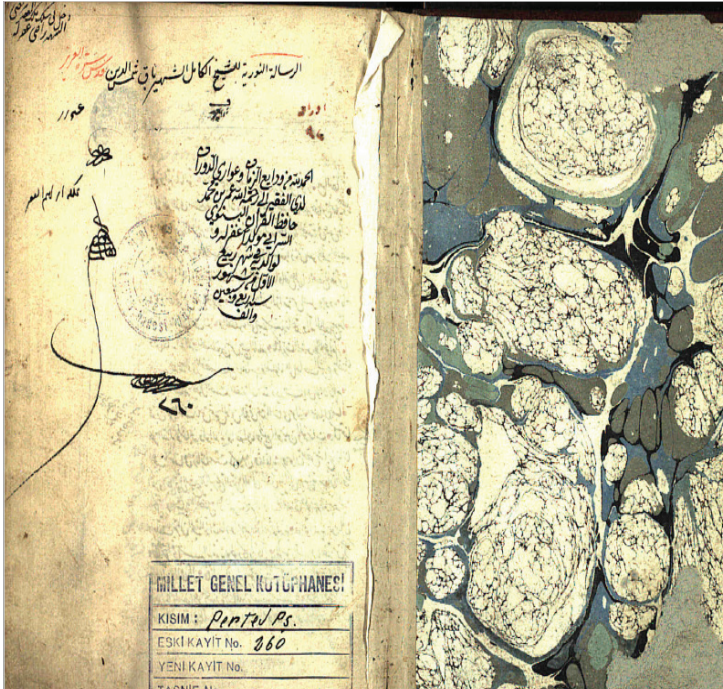
- Alkan, Harun, "Hacı Bayram-ı Velî'de Zikir", *II. Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, edit.: Ethem Cebecioğlu vd., c. 1, Kalem Neşriyat, Ankara 2017.
- Alyounes, Hafel, «آق شمس الدين ورسالته في ذكر الله (تحقيق ودراسة)» *II. Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, edit.: Ethem Cebecioğlu vd., c.2, Kalem Neşriyat, Ankara 2017.
- Ankaravî, İsmail, *Hüccetü's-Semâ'*, yy., Kahire 1841.
- Arpağuş, Sâfi, "Hüccetü's-Semâ' XVII. Yüzyıl Osmanlı toplumunda Müsikî, Semâ' ve Devran Hakkındaki Dinî Tartışmalar ve İsmâil Ankaravî'nin Semâ' Müdâfaası", *Marife Dergisi*, 2007.
- Beyhakî, *Şu'âbu'l-imân* (Fî sevâbi zikrillâhi azze ve celle), 30070, tahk.: Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kitâbu'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve estârü't-te'vîl*, tahk.: Muhammed Abdurrahman Maraşlı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1418.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2009.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay., Ankara 2014.
- Çelebi, Lâmiî. *Nefahat Tercümesi*, Marifet Yay., İstanbul 1993.

¹¹⁷Lâmiî Çelebi, *Nefahat Tercümesi*, Marifet Yay., İstanbul 1993, s. 685.

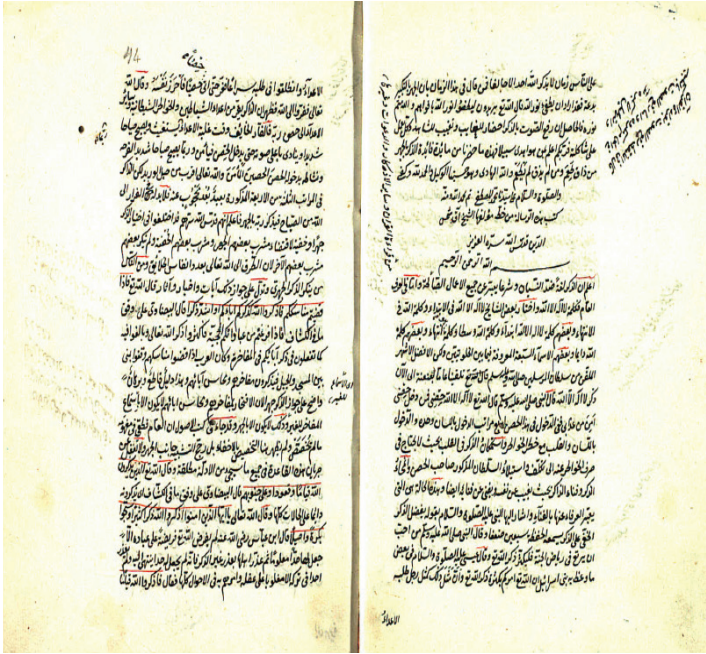
- El-Hüseynî, Muhammed, *et-Tenvîru Şerhu'l-Câmi'u's-Sağîr*, tahk.: Muhammed İshak Muhammed İbrahim, Mektebetü Dâru's-Selâm, Riyad 2011.
- Es-Sâbitî, Şeyh Ebû Abdurrahman İsmâüddîn, *Câmi'u'l-Ehâdisi'l-Kudsîyye*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2004.
- Es-Suyûtî, Celâleddîn, *Câmi'u'l-ehâdis*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1994.
- Es-Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer, *Avârifü'l-Meârif (Tasavvufun Esasları)*, trc.: Hasan Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, Erkam Yay., İstanbul 1989.
- Ez-Zebîdî, Ebû'l-Abbas Zeynü'd-Dîn Ahmed b. Abdillâtif eş-Şercî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, trc.: Kâmil Miras, DİB Yay., Ankara 1975.
- Gazâlî, İmam, *İhyâ-u Ulûmî'd-dîn*, trc.: Ali Arslan, Merve Yay., İstanbul 2014.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut 1990.
- Köprülü, Orhan F., Uzun, Mustafa, "Akşemseddin", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1989.
- Kuşeyrî, Abdulkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, haz.: Enes Muhammed Adnan eş-Şerkâvî, Dâru'l-Minhac, Lübnan-Beyrut 2017.
- Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredatü li-Elfâzi'l-Kur'ân*, tahk.: Savân Adnan Davudî, Beyrut 1998.
- Rûmî, Mevlânâ Celâleddîn, *Mesnevî*, trc.: Derya Örs, Hicabi Kırılancıç, Konya Büyükşehir Belediyesi Yay., Konya 2013.
- Şahin, Haşim, "Bayramiyye" *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, edit.: Semih Ceyhan, İSAM Yay., İstanbul 2015.
- Tabarânî, *el-Mucemü'l-Kebîr*, Mektebetü İbn-i Teymiye, Kahire 1994.
- Tenik, Ali-Göktaş, Vahit, *Allah'la Var Olmanın Yolu Zikir*, İlahiyât Yay., Ankara 2014.
- Tosun, Necdet, *Zikir ve Tefekkür*, Hâcegân Yay., İstanbul 2013.
- Uludağ, Süleyman, *İslâm ve Musiki*, Dergâh Yay., İstanbul 2015.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1991.
- Vassâf, Osmânzâde Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ*, haz.: Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi Yay., İstanbul 2015.
- Yakıt, İsmail, "Akşemseddin'in Eserleri'nin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Nüshaları Üzerine Bir İnceleme", *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, Akşemseddin Hazretleri Vakfı Yay., Ankara 1989.

- Yıldız, Muhammed Ali, “Akşemseddin’in Eserlerine Genel Bir Bakış”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016.
- Yıldız, Muhammed Ali, *Akşemseddin’de Allah, Kâinat ve İnsan*, Kalem Neşriyat, Ankara 2017.
- Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yay., İstanbul 2010.
- Yılmaz, Ömer, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Akçağ Yay., Ankara 2017.
- Yurd, Ali İhsan, *Fatih’in Hocası Ak Şemseddin Hayatı ve Eserleri*, haz.: Mustafa Kaçalin, İFAV Yay., İstanbul 1994.
- Yücel, Ayşe, “Akşemseddin’in Eserlerinin Dinî-Tasavvufî Açından Tahlili”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.

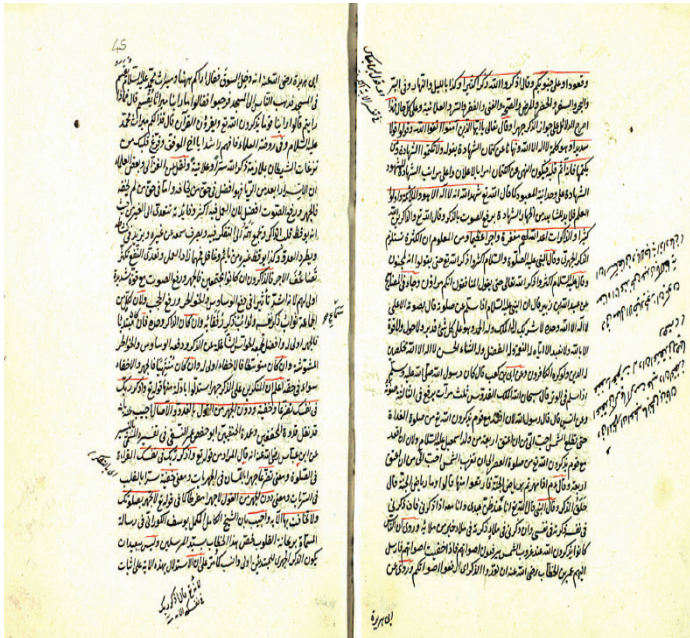
Ekler

*Risâle-i Zikrullah'ın İçerisinde Bulunduğu Yazma'nın
(Risâle-i Nûriyye) Kapağı*

Risale-i Zikrullah'in 43^b-44^a Varakları

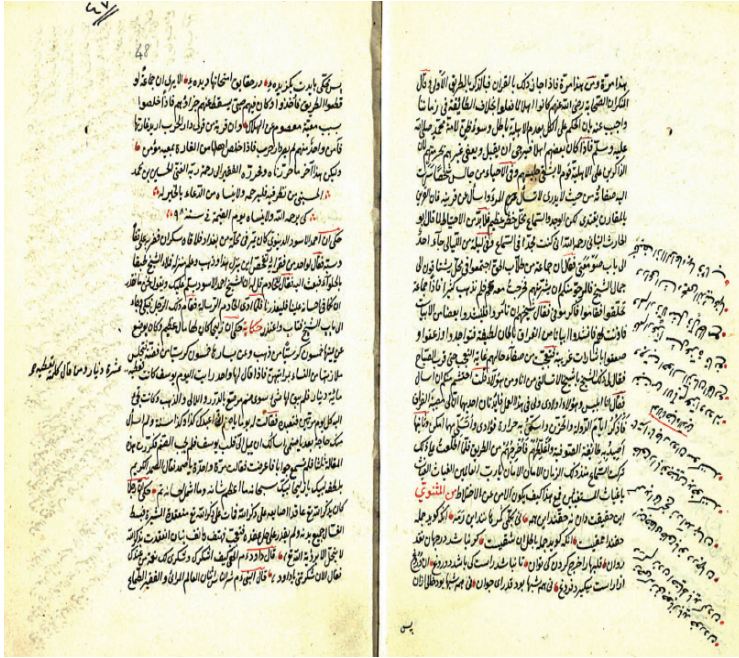
Risale-i Zikrullah'in 44^b-45^a Varakları

Risâle-i Zikrullah'ın 45^b-46^a Varakları

Risâle-i Zikrullah'ın 46^b-47^a Varakları

Risâle-i Zikrullah'ın 47^b-48^a Varakları